

репресій та простого переформування установ, з яких вона складалася, унеможливило створення загальної картини змін. Пишучи про масові звільнення і заслання, видання, присвячені Академії, подають статистику росту наукових кадрів. Зовсім не досліджені механізми заміни науковців так званої “старої школи” революційною молоддю. Все це вимагає введення у науковий обіг значного обсягу матеріалів співробітників Академії.

1. *Артемський А.Я. Що таке Всеукраїнська Академія наук. — К., 1931. — 51 с.* 2. *Вісті Української Академії наук, 1929. — Ч. 1—3. — 54 с.* 3. *Граб В.І. У лежачих ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури. — Полтава, 1999. — 218 с.* 4. *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кільчитський С.В. Сталінізм на Україні. 1920—30-ті рр. — К.: Либідь, 1991. — 141 с.* 5. *Історія Академії наук України (1918—1993). — К., 1994. — 324 с.* 6. *Історія Академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. — К., 1993. — 761 с.* 7. *Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський: доля вченого // Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С. 65—78.* 8. *Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992. — 176 с.* 9. *Матвеева Л.В. Національна академія наук України: етапи розвитку та доля вчених.: Дис... канд. іст. наук. — К., 1996. — 234 с.* 10. *НБУВ, IP, ф.1, спр. 26316, арк. 8—9.* 11. *Онопрієнко В.І. Репресована наука України. — К., 1990. — 84 с.* 12. *Павлушкова Н. Моє слово про процес СВУ та СУМ-у // Нові дні. — Торонто, 1954. — № 49—51. — С. 34—71, 47—62, 12—64.* 13. *Пиріг Р.Я. Життя і діяльність Грушевського у контексті ідеологічної боротьби. 1920—30-ті рр. — К., 1994. — 174 с.* 14. *Підкова С. До історії Спілки визволення України. — Мюнхен, 1960. — 116 с.* 15. *Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук (нарис історії). — К.: Наукова думка, 1993. — 413 с.* 16. *Рубльов О.С., Черненко Ю.А. Сталініщина і доля західноукраїнської інтелігенції. — К.: Наукова думка, 1994. — 341.* 17. *Соловей В.Д. Інститут красной профессуры: подготовка кадров историков партии в 1920-30-е годы // Вопросы истории КПСС, 1990, № 12.* 18. *Спілка Визволення України. — Мюнхен, 1953. — Збірник № 1. — 86 с.*

О.М. Ноздратенко

Національна академія внутрішніх справ України

СТАЛІНІЗМ В УКРАЇНІ КІНЦЯ 20-х — ПОЧАТКУ 30-х років

© Ноздратенко О.М., 2003

Цю статтю присвячено 9 мільйонам загиблих від голодомору 30-х років, жертвам репресій радянської каральної системи, “шкідникам”, “саботажникам” жертвам шахтинської справ в Україні.

Дозуючи тиск і відвертий терор, сталінський репресивний апарат, який був невід’ємною частиною тоталітарного режиму, мав виконати три головних завдання: ліквідувати організовану опозицію та індивідуальне інакомислення в партії та країні, забезпечити державу через систему ГУЛАГу безоплатною робочою силою; тримати під жорстким контролем суспільні процеси. “Звинувачення”, “викриття” наростали як снігова лавина, сфальсифікований судовий процес “Спілки визволення України”, розгром міфічних “українського центру”, “польської організації військової”, “Блоку українських націоналістичних партій”,

“Троцькістсько-націоналістичного блоку”. Коса терору безжально різонула українську національну еліту жертвами репресій насамперед ставали найяскравіші постаті українського національного відродження: М. Бойчук, М. Зеров, М. Хвилевий, Л. Курбас та інші. [2; с.35].

Репресії стосувалися й “рештки ворожих класів”. Жахливим за наслідками був і удар по армії. Не уникла репресій і партія. Для знищення тоталітарного режиму важливо знищити не тільки будь-яку опозицію, не тільки прищепити суспільству вірус тотального страху, а й створити атмосферу взаємної недовіри, взаємної підозри. Атмосфера в суспільстві була гнітюча. Відчуваючи наростаючий тиск тоталітарного режиму, люди намагалися знайти бодай примарливі гарантії від сваволі репресивного апарату. Одні бачили вихід у доносах, інші в підлабузництві до начальства. Усе це блокувало розвиток громадянського суспільства. [5; с.46].

Однак у цей час знаходилися люди, яким була небайдужа доля Батьківщини. Ця наукова робота присвячується саме останнім героям українського народу Євгену Коновальцю, Степанові Бандері, Романові Шухевичу та іншим, тим, хто за часи винищення української нації, як окремої етнічної групи, боровся самовіддано та не доживав до Святої Меті...

Сталінізм не є специфічною ознакою нашої країни або соціалізму. Це — один із варіантів тоталітаризму. Сталінізм... Останніми часами це поняття утвердилося в публіцистиці, суспільствознавстві, офіційних документах, а ще донедавна воно існувало лише на сторінках праць закордонних дослідників. Протягом десятиріч правда про це потворне суспільно-політичне явище перебувала під негласного заборону в країні, яка його породила, і лише під тиском реалій сучасності ми, нарешті, відмовилися від догматичної соромливості й почали називати речі своїми іменами.

У нас через багато конкретно-історичних обставин він виявився в надзвичайно гіпертрофований формі, продемонстрував дивовижну живучість і його наслідки не зжиті ще й по сьогодні. Саме тому він потребує історичного, соціологічного та взагалі наукового аналізу. Чому і як сталінізм (тоталітаризм) запанував у радянському суспільстві на довгі часи, у чому полягали його історичні та доктринальні витки, який вплив справляв він на економіку, ідеологію, культурне, духовне життя — ці запитання набули тепер величезної актуальності.

Донедавна не підлягало сумніву, що перехідний період від капіталізму до соціалізму тривав у СРСР тільки два десятиріччя, починаючи від Жовтневої революції. Вважалося загальноновизнаним, що протягом цього періоду було реалізовано ленінську програму побудови соціалізму. У історичних працях відповідно до постулатів “Короткого курсу історії ВКП(б)” проголошувалося: під час першої п’ятирічки наш народ створив економічний фундамент соціалізму, а внаслідок успішного виконання другої п’ятирічки в нас було в основному побудовано соціалізм. [30; с. 54]. Саме Володимир Ілліч у статті “Про кооперацію” (1923) недвозначно наголосив на необхідності “зміни всієї точки зору нашої про соціалізм” [14; с.453].

Тож з огляду на безсумнівну наявність двох програм соціалістичного будівництва в ленінській теоретичній спадщині закономірно виникає запитання: яка з них втілювалася в життя? Весь історичний досвід Радянської держави переконує: на практиці реалізувалася рання, воєнно-комуністична стратегія творення нового суспільства. Стратегія була офіційною, оскільки увійшла до програми РКП (б), ухваленої в березні 1919 р. VIII з’їздом партії. [23; с. 57].

Можна припустити, що якби В.І. Ленін прожив ще кілька років, він проаналізував би досвід нової економічної політики й домігся б внесення відповідних змін до партійної програми. Але, уражений смертельною недугою, Володимир Ілліч з грудня 1922 по березень 1923 р. встиг лише тезово викласти те, що отримало назву політичного заповіту. Можливо останнім працям В.І. Леніна іноді бракує стрункості, послідовності, логічної довершеності, аргументованості, проробки деталей, але саме в них формулюється новий погляд на соціалізм, що ґрунтувався на теоретичному осмисленні досвіду перших років Радянської влади.

9 березня 1923 р. у Леніна стався новий тяжкий приступ хвороби. Майже повністю паралізований, втративши мову й пам'ять на словесні образи, він задовго до своєї фізичної смерті опинився поза політичним життям. До керівництва партією та державою прийшли люди, які значно поступалися першим в інтелекті, політичному кругозорі, моральних якостях. Розпочали між собою безпринципну боротьбу за владу [30; с. 34].

У таких умовах недоліки внутрішньої побудови правлячої партії, помилковість або недосконалість тих чи інших програмних і статутних положень приховували в собі реальну можливість розвитку тоталітарних тенденцій, залишкового усталення політичних структур, утворених у специфічних умовах воєнного комунізму. Але шкода, ця можливість цілком реалізувалася в явищі, яку тепер називається сталінізмом.

Від початку нинішньої перебудови історична наука стала предметом пильного інтересу громадськості, який сконцентрувався передусім на перших десятиріччях радянської влади. Постало принципове питання: хто автор накреслень, за якими створювалося суспільство. Ті самі питання формулюють в іншій формі: чи є генетичний зв'язок між сталінізмом і ленінізмом? Такий зв'язок начебто простежується в тому, що сотні тисяч партійців створювали тоталітарну суспільно-політичну систему, щиро вірячи, що будуть йти за Леніним. Цього була певна більшість радянського народу. Тому чимало сучасних публіцистів, істориків вважає, що Ленін — предтеча Сталіна, й останній лише доводив до логічного кінця ідейні підвалини, закладені Володимиром Іллічем. Однак їм заперечують інші публіцисти і вчені, на думку яких між Леніним і Сталіним, ленінізмом і сталінізмом немає нічого спільного [12; с. 29]. Здається, істина, як завжди, міститься посередині. І ті, хто каже, що Сталін продовжував справу Леніна, потрапляють у полон саме сталінської ідеології, адже неминуче виникає запитання — котрого Леніна? Того, який в умовах громадянської війни будував воєнний комунізм, чи того, який запроваджував неп, диктував, умираючи, політичний заповіт? Знову на догоду певній концепції добираються ленінські цитати, висловлювання тощо, які характеризують Леніна як “сталініста”. Це нагадує недавні часи, коли цитата правила за вирішальний аргумент при обґрунтуванні якоїсь політичної акції або наукової проблеми, а марксизм було перетворено на цитатну полицю. Однак не можна заперечити й того, що Сталін справді обстоював деякі ленінські політико-ідеологічні настанови (йдеться насамперед про схильність і Леніна, і Сталіна до абсолютизації класового підходу, ролі насильства в історії тощо) й був апологетом та спадкоємцем воєнно-комуністичного варіанта ленінізму. Що можна було б сказати з цього приводу? Звісно, ленінізм, як і будь-яке інше політичне вчення, не позбавлений суперечностей, недоліків, помилок, проте “напрямки” виводити сталінізм із ленінізму, ігноруючи при цьому тодішні конкретно-історичні умови, політично принаймні некоректно, а з наукового погляду — і непродуктивно. Треба добре бачити, що об'єднує сталінізм із ленінізмом, а що розмежовує, які об'єктивні й суб'єктивні фактори зумовили поширення одних елементів і

складових частин ленінізму й відкидання інших. Огульно затаврувати ленінізм як нібито доктринальну основу сталінізму та відмовитися від нього — справа надто проста, а тому спокуслива. До того ж це вже було зроблено Сталіним, який свого часу відкинув той ленінізм, що заважав йому, і узявши на озброєння ленінізм, що відповідав особистим уявленням диктатора, допомагав йому створювати свою систему.

З огляду на усе сказане треба зробити висновок: аналізуючи події виникнення сталінізму та його наслідки, ми маємо підходити до цієї проблеми діалектично, без упередженості; не уподібнюючись до тих, хто, під'юджуваний “революційною нетерплячкою”, ладний убачати винуватця всіх наших лих в особі Леніна чи в особі Сталіна, маємо з'ясувати ті об'єктивні фактори, що незалежно від волі будь-якої особи унеможлилювали швидкі радикальні переміни в суспільно-політичному житті нашої країни “І відсунули процес його демократизації на кілька десятиріч”. Надмірна емоційність (до речі, цілком зрозуміла) при оцінці сталінщини, “кавалерійські” публіцистичні атаки на неї дедалі більше виявляють свою непродуктивність з точки зору озброєння суспільствознавців конструктивними узагальненнями й висновками. Віддамо належне публіцистиці, — чи не першою сміливо порушила змову мовчання навколо сталінізму, ознайомила нас із багатим фактичним матеріалом, який дає змогу досить точно відтворити широку панораму злочинів Сталіна та його команди” [14; с. 71].

Пристрасні публікації в пресі значно активізували пошуки науковців. І усе ж, на мій погляд, настав час, коли вирішальне слово в оцінці нашого недавнього минулого мають сказати саме суспільствознавчі науки, котрі, нарешті, прокинулися від летаргічного сну і вже не відіграють сумнівну роль апологета й констататора міфічних “переваг” нового суспільства над старим. Назріла потреба винесення науково обґрунтованих уроків із жахливого досвіду сталінізму — колосального історичного провалу, який урвав природний хід часу, призвів до консервації малорухомих економічних структур, антидемократичних соціальних інститутів, до вихолощення багатючих культурних традицій, морально-духовного зубожіння широких мас... Я не претендую на викінченість та абсолютну істинність моїх оцінок і висновків і запрошую наукових опонентів, публіцистів, усіх, кого хвилює наше минуле, сучасне й майбутнє, до творчих дискусій, роздумів, спільної роботи над “проблемою”, яка, безсумнівно, ще не один рік зберігатиме свою актуальність.

1. Білас І.М. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1957: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — У 2-х кн. — Кн. 1. — 1994. 2. Великий голод в Україні 1932—1933. — Торонто. — 1980. 3. Всеукраїнська наукова конференція в Україні: традиції і сучасність (Матеріали пленарного та секційних засідань). — Ч. II. — К., 1995. 4. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. 5. Гришко У. Український голокост 1933. — Торонто, 1978. 6. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні 20-ті, 30-ті рр. — К., 1991. 7. Должников О.А. Утвердження тоталітаризму в Україні: нариси політичної історії. // ЛІВС, 1997. 8. Збірник усних свідчень Комісії дослідження голоду в Україні (Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine, англ. мовою). — Вашингтон: Державне видавництво США, 1990. 9. Колективізація і голод на Україні 1929—1933: Збірник документів і матеріалів. — К. — 1992. 10. Колініченко В. В. Селянське господарство України — колгоспний період (1921—1929). — Харків, 1991. 11. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К.: Либідь, 1993. 12. Кононенко К.С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917—1960. — Мюнхен, 1965. 13. Кульчицький С.В.

Україна між двома війнами (1921—1939 рр.): Україна крізь піки. Т.П. — К., 1999. 14. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. — К., 1989. 15. Кульчицький С.В. Ціна великого перелому. — 1991. 16. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927—1938 рр. II. Сучасність. — Мюнхен, 1983. — № 10. 17. Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму (1929—1938). — Івано-Франківськ: Б.П. — 1998. 18. Марочко В. Бодай ті хоробро не верталось / Сучасність. — 1993. — № 2. Україна ХХ ст.: минуле і сьогодення. Збірник наукових статей. — Київ—Донецьк, 1995. 19. Марочко В. Голодомор: заповіді і наслідки / Освіта. Спецвипуск — підручник, № 1, 2. — 1990. — (Липень). 20. Марочко В. Голодомор: біль і жах нашого народу / Культура і життя. — 1990. — 23 вересня. 21. Мемуари Микити Сергійовича Хрущова. Питання історії. — Л., 1991. 22. Міщенко О. Безкровна війна. — К., 1993. 23. Минуле України: відновлені сторінки. — К., 1991. 24. Мороз В. Голод 33 долі й українізація / Сучасність. — 1983. — № 10. 25. Підгатний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933—1941. — Л., 1947. 26. Репорт Конгресові США Комісії дослідження голоду в Україні (Report to Congress of the Commission on the Ukraine Famine, англ. мовою). — Вашингтон: Державне видавництво США, 1990. 27. Рубльов О.С. Сталініщина й частка західноукраїнської інтелігенції 20—50-ті рр. Ін-т укр. арх. — К., 1994. 28. Цапун В. В. Статистика жертв сталінізму з 30-е роки. Питання історії. — К., 1989. 29. Cruziosi Ag. "Lettrcs oie Kharkov". La Famine en Ukraine et dans ѓ Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates itai.ens 1932-1934 / Cahiers du Monde rtisse et sovictigie. XXX 1-2 (van -yum 1989). 30. Der uhrainische Hunger-Holocaust. Aus den Bestan-dcn des Poiitischen Archivs im Auswartigen Amt. Bonn (hrss u eingeleitet von D.Zlepko). — 1988. 31. Famine in the Soviet Ukraine 1932-1933. A Memorial Exhibition Widener Library Han'ard University (Prepared by: Oksana Procyk. Leonid Herei/, Games E. Mace). — Cambrici. — 1986. 32. The Foreign Ojrici. and the Famine British Documents on Ukraine and the Great Famine ot 1932—1933. — Kingston. Ont. New- York. — 1988. 33. Pluschtsch W. Mord am ukrainischen Volk (Ktinstliche flungersnot in den Jahren 1932-1933). — Mu'nchen, 1973.

П.І. Соболев

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА МИКОЛАЇВЩИНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ (1931—1933)

© Соболев П.І., 2003

Уперше зроблено спробу дослідження стану професійної освіти південного регіону в роки другого радянського голодомору (1931—1933). Проаналізовані тенденції ущемлення основних функціональних складників професійних навчальних закладів в умовах голодомору.

Досліджувана проблема охоплює усі основні аспекти впливу голодомору в 1931—1933 рр. на становлення і розвиток професійної освіти на Миколаївщині — адміністративно-організаційний, матеріально-фінансовий, ідеологічно-політичний, морально-етичний, сукупний розгляд яких дозволяє повніше зрозуміти деструктивне, руйнівне значення більшовизму у сфері освіти, яке випливає з його насильницької, терористичної природи.

Крім того, це дослідження за обсягом опрацьованих матеріалів може слугувати певною фактологічною базою регіонального рівня для підготовки узагальнюючих праць з